

Княжа влада в політичній системі середньовічного суспільства

Проаналізовано загальну схему підготовки та виховання княжої елітної верстви, характер княжої влади та її зміст. Розкриті функції та типи дорадчих та колегіальних органів владних еліт. Акцентовано увагу на законодавчій діяльності князів.

Ключові слова: княжа влада, виховання, рада, «двір», з'їзд князів, устава, уставні грамоти.

Роль князя у політичній системі середньовічної держави є однією з центральних проблем історичної науки XIX–XXI ст. Роздумуючи над змістом та змістом влади руської давнини, історики шукали і шукають відповіді на нагальні питання сучасних для них реалій. Останнім часом з'явилося чимало змістовних та цікавих своїм неординарним підходом праць вітчизняних та закордонних авторів, що намагаються наново осмислити феномен княжої влади. У цьому контексті слід згадати дослідження українських істориків Ф. Андрощука, М. Котляра, Л. Войтовича, О. Толочка, Н. Яковенко, закордонних авторів Я. М. Бака, А. Горського, Ф. Грауса, В. Насевича, Р. Петраускаса, М. Свердлова, П. Урбанчика, А. Шавелева та ін. Але стрункою концепції генези держави і влади, відмінної від тих, що були запропоновані корифеями історичної науки позаминулого та минулого століть, поки не вироблено, хоча дослідники все більше звертають увагу на модель елітарної держави, яка у середньовічних вихідних умовах в загальних рисах зводилася до піднесення правлячого роду за династично–генеалогічним принципом і виокремлення спадкової знаті, що, в свою чергу, дало можливість для етногенезу нації і становлення політичного народу (Р. Петраускас [1, с. 111]). Ми підтримуємо деякі ідеї прихильників цієї концепції, зауважуючи, що головна з них – розуміння феодальної держави як генеалогічної безперервності княжого роду не нова і була запропонована ще М. Карамзінін. Однак і недооцінювати роль владних еліт у еволюції держави (тенденція, що спостерігалася у радянській історіографії) не варто: історичний досвід свідчить, що саме вони, в кінцевому підсумку, формують модель політичного режиму і визначають напрям розвитку суспільства. Цим зауваженням і зумовлена мета статті – проведення аналізу внутрішнього змісту і характеру княжої влади доби Середньовіччя, акцентувавши увагу на системі виховання князів, формуванні дорадчих і колегіальних органів влади та правничих функцій княжої еліти.

Проводячи такий аналіз, можемо констатувати, що функціонально оформившись у VI–VIII ст., влада княжої елітарної групи міцно законсервувалася у тих широких межах, які від початку дозволив і окреслив для неї соціум. Для княжої правлячої верстви середніх віків характерними були всі ознаки еліти, що виділив у своїй праці «Політичне лідерство і лідери» А. Пахарев: надзвичайне становище у суспільстві з правом висунення основних політичних лідерів держави; право на привілеї; закритість або напівзакритість для чужих соціальних верств; психологія вищості, тверді переконання; власна ідеологія; доступ до закритої інформації та високої культури; здатність до самопожертви заради збереження влади [2].

Із завершенням процесу остаточного оформлення перших князівських династій цей доволі вузький прошарок політичних еліт діє як каста обраних, яка прекрасно усвідомлює свої виняткові можливості, масштаб влади та пов'язаний з ним тягар відповідальності.

З самого дитинства князь виховувався як володар і воїн, не тільки на героїчному прикладі своїх батьків і дідів (Л. Войтович зазначає, що кожен з них достеменно знав історію свого роду і впевнено орієнтувався у генеалогії владних династій Русі і Європи [3]), а й на біблійних та античних взірцях – від Давида і Соломона до Македонського і Цезаря. Починаючи від вибору особливого, «княжого» імені [4], і закінчуючи атмосферою урочистої ритуальності та обрядовості, якою були огорнуті дії [5, с. 5–9; 6, с. 882–892], рішення і навіть ділова лексика князів (наприклад, при проведенні княжих «снемів») [7, с. 276], володар знаходився наче в коконі елітарності та обраності, що прищеплювало цій верстві психологію вищості та унікальну етику, пов'язану з усвідомленням ваги кожного свого кроку.

Князя з юних літ, а то й з дитинства, батьки та «дядьки», опікуни і вихователі з числа бояр, привчали не тільки до прийняття на свідомому рівні виняткового свого положення, а й до жорстких реалій життя середньовічної правлячої еліти – фізично та емоційно виснажливих військових походів і творення справедливого суду, каральних та загарбницьких операцій, жорстоких міжусобних сутичок. Всі ці акції шедро були політи кров'ю, тому жоден князь крові не боявся і завжди був готовий достойно прийняти втрату близьких або рідних людей. На серйозному рівні прививалися юним спадкоємцям княжих столів поняття честі та відповідальності правлячої еліти перед Богом, масами і самим собою, святості княжої клятви – «хресного цілування». Ніхто про це не скаже краще, ніж сам князь. Володимир Мономах у своєму програмному творі «Повчання нападкам» наказує майбутнім володарям: «Більше ж всього убогих не забувайте, але скільки можете по силам вашим, годуйте, і сироті [милостиню] подавайте, і вдовицю самі виправдовуйте, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не наказуйте убити його; якщо і буде гідний смерті, не губіть ніякої душі християнської. Говорячи щось – погане чи, добре, – не клянїться Богом, не хрестїться – немає в тому тобі ніякої потреби. Якщо ж будете хрест цілувати братії чи ще кому, то, перевіривши серце своє, на чому можете встояти, на тому цілуйте, а давши цілування, дотримуйтеся його, щоб, порушивши, не погубити душі своєї... Більш за все гордості не майте в серці і в розумі, але скажемо: смертні ми, сьогодні живі, а завтра в труні; все, що Ти дав нам, – не наше, але твоє, доручив нам на малий час» [8] (Пер. авт.). Поняття честі, справедливості, непорушності княжого слова були священним, базовим постулатом у системі виховання княжої елітної верстви. Інша річ, що виростаючи, князі потрапляли у залежність від політичної і династичної ситуації та питань фізичного та політичного виживання – за цих умов для більшості з них в дію вступали макіавелістські принципи реалізації влади. Дуже рано князі засвоювали необхідність створення власного іміджу в масах, формування навколо своєї особи впливового лобі з числа представників всіх тогочасних еліт – як владних, так і не правлячих: боярської верхівки, очільників Церкви, «мужів гродських», купецтва, причому не тільки в межах своєї вотчини. Разом з технологіями політичного лобізму, дипломатії, організації політичних інтриг, поширення легенд і чуток, утворення мережі розвідки і контррозвідки, формування власних груп впливу і тиску при дворах інших володарів та династичної плібноної політики князь рано засвоював основи економіки та права, фортифікації та містобудування, знався на ремеслах і промислах, вивчав мови, релігійну і світську літературу. Життя і література навчали князя риториці і логіці, розвивали лідерські якості та мужність.

Хоча князів виховували за єдиною схемою, але за різних вихідних умов і в різному середовищі. Тому, як і кожна суспільна страга, князівська елітна верства має своїх невдах і пасливчиків, геніїв та виняткових талантів з точки зору державного будівництва; поряд з узурпаторами влади та руйнівниками політичної системи діяли князі-реформатори і письменники, тверді за характером герої і слабкодухі конформісти, але найчастіше, у загальній своїй масі – просто фахові адміністратори та воєначальники. У підручники та хрестоматії увійшли одиниці з них, але ж тільки останні з генеалогічних праць – монографія Л.Войтовича [3, с. 197–592] та російського дослідника Є.Пчолова [9] містять понад три сотні імен і довідок про князів династії Рюриковичів домонгольського періоду по прямій чоловічій лінії, і кожен з них за відведений долею час вносив свою більшу чи меншу частку у обертання колеса історії.

У руській середньовічній практиці нерідко траплялися випадки, коли княжий стіл випадало займати зовсім юним людям: Святослав починав битву з дравлянами чотирірічним [10, с. 28], сина свого Ярополка він залишив княжити в Києві 10-річним [3, с. 227]; Володимру довелося приймати Новгород у 970 р. коли йому було близько 7 років [3, с. 234]; Ярослав Володимирович (Мудрий) народився, імовірно, 983 р. і у 7-річному віці отримав Ростовський престол [3, с. 257]; Ізяслав Володимирович був направлений у Полоцьк в 10 років [3, с. 247]; Мстислав Володимирович почав княжити у Новгороді 14–15 річним [11, с. 18], Данило Галицький за допомогою бояр покійного батька в 10-річному віці вклучився у боротьбу за Галицький стіл і т.д. Звичайно, князями до змузнення або одруження опікувалися близькі люди – матері: Ольга була регентом при Святославі, Рогнеда при Ізяславі, Анна при Данилові і Васильку Романовичах; думовно близькими були і наставники, восводи та вихователі – «дядьки»: Святополк і Асхунд у Святослава, Добриня у Володимира. Костянтин, син Добрині, був головним радником

Ярослава у Новгороді. Ці політики суттєво впливали не тільки на формування світогляду князів, а й на державні справи. Говорячи про стосунки Володимира з синами, Л. Войтович опіное таку практику скоріше негативно: «Значні проблеми мав Володимир з своїми синами. Виховані різними матерями вони рідко бачили і не любили батька. Розіслані по своїх уділах ще дітьми, вони потрапляли під вплив місцевих кін і не дуже оглядалися на Київ» [3, с. 243]. Автори «Повісті минулих літ...» також не вельми прихильно ставилися до молодих князів: «...Горе місту тому, в котрім князь юний, що любить пити вино під звуки гуслів разом з молодими радниками. Таких князів дає Бог за гріхи, а старих та мудрих забирає...» [10, с. 62] (Пер. зі старослов'янськ. авт.).

З іншого боку, ці діти рано дорослішали, і в 17–25 років молоді князі в більшості своїй здатні були вже вершити великі справи – Ізяслав до своєї ранньої смерті у 1001 р. встиг християнізувати Полоцьку землю і відбудувати сам Полоцьк [2, с. 247]. Святослав з успіхом ходив на болгар, Данило і Василько Романовичі, згідно Галицько–Волинського літопису, 17–18 річними билися з татарами на Калці [11, с. 345; 12, с. 492], Володимир Мономах за його особистим визнанням, активну княжу діяльність розпочав з 13 років, «походи діючи і лови» та «пішовпи» за велінням батька княжити в Ростов [13, с. 613], далі очолював дружину свого батька Всеволода, а в 23 роки став князем Смоленським і т.ін. Незалежно від віку князь залишався фігурою політичною, не тільки формальним, а й фактичним керівником людей, що його оточували, а по досягненні повноліття – і кожної особи в князівстві. Не будемо забувати, що поряд з князем завжди були «лучші люди»: середньовічний князь і його дружина за рідкими виключеннями були фактично одним цілим і складали правлячу військово–політичну еліту держави.

Наради князя зі старшою дружиною були усталеною практикою цієї еліти з моменту її зародження у VI ст. Володимир за європейським зразком почав долучати до княжої Ради (Думи) міських старійшин («мужів градських») та, нерегулярно, церковну еліту. Пізніше, з появою земельної аристократії, вагоме право голосу на Радах отримало велике боярство. Дослідники окреслюють цей неформальний дорадчо–виконавчий орган, обмежуючи його княжими родичами, що перебували при ньому, молодшими князями, вищими адміністраторами, воєводами і тисяцькими, іноді називаючи його «оточенням князя», «ближнім кругом», частіше – «княжим двором».

На нашу думку, відносити активізацію функцій «двору» на XII ст., опираючись на аргумент появи в цей період особливої посади в адміністрації князя – «двірських», як це роблять деякі автори, є констатацією вже усталеного княжою практикою факту: неформальна група радників супроводжує політичного лідера з моменту появи політичної системи і держави як визначального її елементу. Саме двір князя конструював зовнішню та внутрішню політику, тут готувалися документи, лобувалися численні політичні, економічні, династичні та релігійні інтереси, надходили приватні справи. Якщо Рада при князеві здатна була на офіційному рівні вирішувати справи війни і миру, династичні питання, розбирати правові проблеми аж до виключних випадків провини князів, затверджувати стратегії і копториси, то княжий двір опікувався щоденними тактичними завданнями. Звичайно, як у будь-якій монархії, генерування більшості ідей та замислів, як і останнє слово, були за князем. На більш пізньому етапі, коли у XII–XIII ст. старша дружина (бояри) отримала вотчинні наділи, термін «княжий двір» має вже дещо інше звучання: в цей період він складався з обслуги князя та молодшої дружини (звідси почала свою генезу дворянська верства) і протистояв у боротьбі за владу і вплив великому боярству.

Цікаву статистику щодо кількості княжих нарад та порядку денного, що на них обговорювався, приводить А.Горський: «Всього існує 67 звісток про наради князів з особами іншого соціального положення у X–XII ст. З них 62 сповіщають про конкретні факти таких нарад. Найбільша кількість звісток стосується ради по питаннях війни і миру, зовнішньої політики (41 – авт.)... На другому місці питання престолонаслідування, розподілу княжих столів – 10... П'ять звісток вказують на наради по релігійним питанням... чотири – на факти ради по питаннях права. Дві згадки про раду пов'язані зі звинуваченнями, що були висунуті проти князів... Крім того, чотири згадки говорять взагалі про звичай князя «думати» з дружиною, одне (XI ст.) – про часті наради князя з єпископами по питанням релігії. Насамкінець, в трьох звітках (XII ст.) пом'януті думці» [14, с. 61–62] (Пер. авт.). Звичайно, у літопис потрапили не всі наради, а лише ті, що стосувалися подій, які вирішили зафіксувати літописці, і зростання кількості згадок про княжу думу у XII ст. можна пояснити зростанням кількості дійових осіб–

князів у період політичної роздробленості Русі і наявністю більшої кількості джерел. Але кілька свідчень (три звістки про «думців», згадка у «Повчанні...» Мономаха про те, що він «...зо сто разів їздив... до отця» (Великого князя Київського Всеволода) з Чернігова до Києва [13, с.462]) говорять про те, що княжа рада (дума) збиралася на постійній, хоч і не регулярній, основі, і склад її був відносно стабільним.

Політична система Русі також залишалася відносно стабільною до кінця X – початку XI ст., аж поки владні еліти не зіштовхнулися з низкою зовнішніх і внутрішніх криз. В цих умовах князівська елітна верхівка реорганізує політичну систему, впроваджуючи у практику правління «дуумвіратів» і «тріумвіратів» та продукує унікальний дорадчо-колегіальний орган державного управління – з'їзд князів («снем»), який наочно демонструє яскраво виражений елітарний характер княжої влади. Якщо у середньовічній Франції періоду політичної роздробленості найважливіші рішення приймалися на Великій раді за участю не тільки світських князів, а й князів Церкви та великих феодалів, та й сам король у IX–X ст. обирався ними, у Германії з XI ст. діяв гофгаг (королівська рада) при імператорі, рішення якого часто затверджувалися на загальних з'їздах феодалів, то на Русі клан Рюриковичів підкреслено демонстрував свою закритість – ініціатори з'їздів запрошували на них тільки рівних собі родичів-князів. Це споріднювало за своїми харизматичними ознаками і поведінкою руську князівську верству зі спадковими і монополітними носіями верховної влади у монголів (Чингізиди), тюрків (Апшина), скандинавів (Інклінги) [15]. Показовим у цьому відношенні був випадок відмови Олега Святославовича Чернігівського 1096 р. брати участь у майбутньому снемі, який було ініційовано Володимиром Мономахом та Святополком Ізяславичем Київським, з тої причини, що організатори попервах планували проведення з'їзду у розширеному складі, залучивши церковну еліту, дружину та «мужів градських». Така пропозиція Мономаха була аргументованою – з'їзд, який відбувся 1097 р. у Любечі мав виняткове значення для майбутнього Русі, але й поведінка Олега була зрозумілою: він вважав, що доля держави – це «сімейна справа» Рюриковичів, адже вся її територія була колективною вотчиною клану.

З'їзди князів проводилися за виняткових обставин, коли виникала потреба у спільному рішенні князівської елітної верхівки з питань зовнішньої та внутрішньої політики. Б.Греков вважав, що Любечкий з'їзд 1097 р. був першим у княжій історії [16, с.499]. Дійсно, цей «снем» є найвідомішим у літературі з огляду на те, що на ньому був проголошений відхід від родової схеми наслідування і перехід до нового, вотчинного принципу політичного устрою Русі: «Кожен да держить вотчину свою», що відкрило шлях до утворення регіональних династій, а також чи не вперше князям вдалося домовитися відносно колективних дій проти половців. З'їзд вирішив гостру проблему князів-«ізгоїв», які, вносячи усобиці, розхитували державні устої, та вдовольнив амбіції до певної суверенізації наймогутніших князівств у особах їх очільників.

З'їзд у Любечі завершив реорганізацію політичної системи держави, знявши ряд проблем, що стояли перед князівською елітою, і поставивши низку нових. Внутрішні династичні суперечки перенеслися в межі регіональних династій, де збереглася передача влади по старшинству, що породило серію «снемів» між родичами-претендентами на удільні столи, загострилися суперечки за Київ та інші міста, які вирішено було залишити загальними володіннями Рюриковичів.

Але снemi чи прообрази снемів відбувалися й раніше. Городецький з'їзд 1026/27 р., коли Мстислав Тмутараканський та Ярослав Мудрий «поділили Русь по Дніпру» був першим відомим випадком консультацій і прийняття рішення князями (у даному випадку з питань миру), а всього у до монгольський період князі збиралися 170 разів [7, с.271]. Умовно князівські з'їзди можна поділити на чотири категорії:

– «Снemi» виключно представників династії Рюриковичів для вирішення загально-русських проблем, що вплинули на подальшу долю держави. На них були представлені лідери головних відгалужень клану – найсильніші удільні князі, за якими були реальна влада, міста і військова сила. До зібрань такого типу ми б віднесли, окрім з'їзду 1026/27 р., з'їзд нащадків Ярослава для оголошення ним заповіту і порядку наслідування столів [17, с.152–159], два «снemi» Ярославичів, про які відомо з «Руської Правди» [7, с.272]: з'їзд у Орші 10 липня 1067 р., що завершився ув'язненням половецького князя Всеслава, а через рік – повстанням князя, та з'їзд у Вишгороді 20 травня 1072 р., який мав поряд з ідеологічним наповненням – канонізацією Бориса і Гліба у присутності митрополита, також, за припущеннями, не менш важливе правниче завдання – при-

йняття «Правди Ярославичів» [18, с. 455–459]; з'їзд князів 1077 р. [7, с. 272]. Сюди ж ми б віднесли з'їзд на р. Жиліяні «для сотворення миру» онуків Ярослава, про який відомо з графіті Софійського собору, що за реконструкцією А.Щавелева відбувся 4 грудня 1093 р. [19, с. 3–5]; згаданий вище Любєцький з'їзд 1097 р.; Городецький з'їзд 1098 р., зібраний лідерами династії для організації покарання клятвопорушнику Святополку за полонення Василька Ростиславича і його осліплення братом Святополком Давидом; з'їзд в Уветичах 1100 р., де відбулися примирення князів і перерозподіл володінь, досягнуто також важливої домовленості про спільний виступ проти половців; з'їзд на р. Золотчі 1101 р. для заключення миру з половцями; з'їзд 1145 р. – перший у XII ст. «снем» князів, де було проголошено спадкоємця Київського столу [20, стб. 317–318]; загальний «снем» руських князів 1223р. перед битвою на Калці, де було прийнято рішення йти війною на монголів. З'їзди рубежу XI і XII ст. проходили за ініціативи найбільш активного і далекоглядного політика з-поміж князів, що чітко виділяв головні зовнішні та внутрішньополітичні завдання моменту – Володимир Мономах.

– З'їзди, де укладалися мирні угоди з половецькими ханами. Оскільки набіги половців відбувалися практично щороку, такі зустрічі проходили регулярно. Про це ми дізнаємося із Мономахового «Повчання...»: «І мирів я учинив з половцями без одного двадцять, і при отці, і без отця...» [13, с. 461]. За півсотні років княжіння, як бачимо, Володимиру Мономаху не вдалося досягнути миру з кочовиками на тривалий період. Окрім дарунків суттєвими дипломатичними прийомами на переговорах виступали обмін полоненими та залякування опонента (Мономах, за його згадками, відпустив 109 князів половецьких ліпших із оков», а 17 молодих ханів – стратив і викинув у річку Сальницю). А.Щавелев, пишучи про з'їзди князів з половецькими номадами, зазначає, що «У XII ст. вони практично обов'язково проводилися весною на початку нового року або відразу після зміни київського князя» [7, с. 275] (Пер. авт.).

– З'їзди окремих гілок династії Рюриковичів для вирішення внутрішніх династичних проблем. Почалися після Любєцького «снему» і з XII ст. увійшли в регулярну практику. Для прикладу згадаємо зафіксовані в літопису зібрання Ольговичів (1142 р. – двічі, 1145 р. та 1206 р.) [7, с. 274], з'їзди князів у Галицько–Волинських землях, що відбувалися і при монголах [20] та ін.

– «Розширені» з'їзди з залученням інших елітних верств, що також увійшли в практику з XII ст.: Долобський з'їзд (весна 1103 р.) за участю дружин Мономаха і Святополка для організації спільного походу на половців [13, с. 190], «сонм» у Києві 1231 р., на якому відбулося «поставлення» єпископа ростовського Кирила, де, крім представників церковної еліти, були присутніми Володимир Рюрикович, Ростислав Володимирович, тицький Іоан Славнович, Михайло Всеволодович, Ростислав Михайлович, Мстислав Мстиславич, Ярослав, Ізяслав і Ростислав Борисовичі [20, стб. 456–457].

Князь на Русі був не тільки уособленням законодавчої влади, але і її творцем. Звичайно, владна князівська еліта орієнтувалася на апробований часом норми звичаєвого права, законодавчого досвіду Візантії та інших держав, норми церковного права, але в той же час успішно вдосконалювала їх, адаптуючи до руських реалій та спираючись на повсякденну княжу судову практику. Князь ініціював та скріплював «хресним цілуванням» або підписом всі види нормативно–правових актів, відомих на Русі:

– договори («ряди») з іноземними державами, рішення «снемів», у окремих випадках «ряди» з дружиною та міським віче (напр. у Новгороді);

– Княжі Устави, що являли собою початки давньоруської законодавчої діяльності. Починаючи з етапу «збирання земель» перші київські князі регулювали Устамими розміри данини з підвладних князівств. У подальшому Устамими регулювалися взаємини та розподіл судових повноважень з Церквою, порядок управління та судочинства у містах і землях, які через князівські жалувані і дарчі переходили до бояр. На сьогодні в оригіналі не збереглося жодного з княжих Уставів, але з численних списків відомих текстів «Уставу князя Володимира про десятини, суди і людей церковних» [21, с. 12–139], «Устав князя Ярослава про церковні суди» [21, с. 85–140], дуже цікавий для історика «Устав князя Ярослава про порядок нагляду за благоустроєм новгородських вулиць («о мостѣх»), включно з переліком сотень Новгородської землі» [21, с. 149–152], «Устав Новгородського князя Всеволода про церковні суди, людей і мірила торгів» [21, с. 153–158], «Устав новгородського князя Всеволода Мстиславича купецькій організації церкви Івана на Опоках» [21, с. 158–166], «Устав галицького князя Льва Даниловича кафедральній церкві Успіння у Крилосі біля Галича, з датою 1301, березня 8, Галич,

про земельні володіння, десятини, суди і церковних людях» [21, с. 166–172] (Пер. авт.). У контексті систематизації та публікації княжих Уставів, уставних грамот, «листів» та уставних записів відзначимо, поряд з працями Є. Голубинського, Макарія (Булгакова), М. Владимірського–Буданова, В. Бенешевича повне академічне видання цих актів до XV ст. включно, підготовлене Я. Шаповим, на яке, разом з нами, сьогодні посилається більшість дослідників [21];

– Княжі уставні грамоти, котрі встановлювали жорсткі правові норми для посадників і одночасно регулювали і унормовували повинності феодално залежного населення. Ці акти, вперше з'явившись за часів Литовської Русі, в подальшому окремими нормами увійшли до кодексів Литовсько–Руської та Московської держав (Судебника 1497 р.). Вони відображували еволюцію руського права у напрямі подальшої диференціації населення на еліти і масу: наприклад, якщо в «Руській правді» «вира» за безчестя, рани і побої нараховувалась по категоріям княжий муж–отрок–людин – інші, то в одній з перших, Двінській Уставній грамоті 1397 р., її встановлювали «по отечеству», тобто в залежності від заслуг предків, знатності та соціального становища скривдженого [22, с. 157–159]. Крім того, Уставними грамотами регулювалися порядок суду, судові мита, мита для купців, уточнювалися питання кримінального права і т.ін. Уставні грамоти також продовжували практику юридичного розподілу повноважень, земель та юрисдикції держави і Церкви, надання або підтвердження церковним установам та окремим діячам жалуваних та привілеїв [21, с. 173, 176, 179, 182–186].

Вершиною княжої правничої думки став кодекс законів «Руська правда» авторства Ярослава Мудрого, доповнений і розширений його синами у «Правді Ярославичів». Історики об'єднують ці документи під загальною назвою Коротка редакція «Руської Правди» або «Коротка Правда». Володимир Мономах ще більш суттєво доопрацював та переробив цей кодекс, враховуючи накопичений досвід княжої юридичної практики. Об'єднані згодом перепісниками, всі три редакції отримали назву «Поширеної правди» [23; 24]. Ми не будемо детально зупинятися на історико–політичному та правовому аналізі цього документу з огляду на те, що «Руській правді» присвячена велика література авторства як вітчизняних, так і закордонних корифеїв історичної науки та історії права: М. Грушевського, П. Толочка, Б. Грекова, А. Зіміна, В. Ключевського, Д. Лихачова, І. Петрова, В. Рогова, М. Свердлова, М. Тихомирова, В. Юпкова та ін. Зазначимо лише, що цей документ є по суті фіксацією правової системи Київської Русі. Він, з'явившись у найпотрібніший для централізованої держави момент, виконав завдання уніфікації звичаєвих норм різних регіонів Русі, увібрав у себе правничий досвід Візантії та найбільш показові випадки з княжої юридичної практики. З політичної точки зору «Руська Правда» покликана була врегулювати відносини між князівсько–дружинною елітою і общиною, знявши протиріччя між різними соціальними групами. Все технічну роботу, на нашу думку, виконали правники з оточення князів, але, безперечно, цей кодекс є також авторською працею колективу найбільш по–державничийки мислячих представників династії Рюриковичів, кожен з яких був обдарований неабияким інтелектом, мав різнобічну освіту і багатий досвід повсякденної опіки численними галузями державного життя. Залишається тільки дивуватися, як княжа верства, залишаючись елітою не тільки політичною та адміністративною, але й військовою, мала енергію і час впродовж життя проводити десятки тривалих і виснажливих військових походів – для прикладу, Володимир Мономах не хизуючись, просто констатував: «А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших» [13, с. 461].

Завершити цю статтю також хочеться промовистою характеристикою княжої буденної праці, яку змалював у своєму «Повчанні...» цей видатний князь: «Що належало робити отроку моему – те сам я робив: діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на степі і на холоді, не даючи собі супокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів. Сам робив я все, що було треба». Головну пораду нащадкам Володимир Мономах виказав фразою, яка містить саму суть середньовічної княжої влади: «Смерті бо, діти, не боячись ні на раті, ні од звіра, діло мужське робіте, як вам Бог дасть» [13, с. 462].

Список використаних джерел

1. Петраускас Р. Правящий род и знать: к вопросу о предпосылках образования Литовского государства / Р.Петраускас // Петербургские славянские и балканские исследования. – №1 (11). – Январь–июнь 2012. – С.95–116.
2. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.

3. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Львівський національний університет ім. І.Франка, 2006. – 784 с.
4. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропоники. – М.: Индрик, 2006. – 908 с.
5. Андрощук Ф. До історії обряду інтронізації давньоруських князів («сидіння на курганах») / Ф.Андрощук // Дружинні старожитності Центрально–Східної Європи VIII–XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С.5–9.
6. Петрухин В.Я. К дохристиянским истокам древнерусского княжеского культа / В.Я. Петрухин // Политропон. К 70–летию В.Н. Топорова. – М., 1998. – С.882–892.
7. Щавелев А.С. Съезд князей как политический институт Древней Руси / А.С. Щавелев // Древнейшие государства Восточной Европы. Политические институты Древней Руси. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – С.271–276.
8. Сочинения Владимира Мономаха. Поучение потомкам / Предисловие, комментарии и перевод А.Ю. Карпова / Карпов А.Ю. Великий князь Владимир Мономах – М.: Русский мир, 2006. – 512 с.
9. Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. / Отв. ред. О.М. Медушевская. – Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001. – 262 с.
10. Повесть временных лет / Подг. текста, пер., ст. и комм. Д.С. Лихачёва / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Изд. 2–е, испр. и доп. – СПб.: Наука, 1996. – 668 с.
11. Круглова Т.В. О сроках новгородского княжения Мстислава Великого / Т.В. Круглова // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – №1 (27). – С.15–20.
12. Грушевський М.С. Історія України–Руси. – Т.2 – Львів, 1905. – 634 с. (2-е вид.)
13. Літопис руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 590 с.
14. Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – М.: «Прометей» МГПИ им. В.И. Ленина, 1989. – 124 с.
15. Щавелев А.С. Снемы князей или феодальные съезды? (В социально–политической истории древней Руси) / «Ломоносов–98»: Конференция на Историческом факультете МГУ. – М., 1998. – С.57–61.
16. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 569 с.
17. Котляр Н.Ф. Ярослав рад 1054 года и его политические последствия / Н.Ф. Котляр // История Руси–Украины. – К., 1998. – С.152–159.
18. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – СПб., 2003. – 736 с.
19. Щавелев А.С. Граффити о съезде князей на реке Желяни: вопрос матировки / А.С. Щавелев // Труды научной конференции студентов и аспирантов «Ломоносов–2001». История. – М., 2001. – С.3–5.
20. ПСРЛ, Т.2, стб.317–318; стб.717,723,728, 731, 736, 739, 746, 754,772, 783, 809, 820, 849, 856, 865, 868, 870–871, 876, 888,892, 898, 908, 933, 936; 456–457.
21. Шапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., Наука, 1976. – 239 с.
22. Карамзин Н.М. Примѣчания к истории государства российскаго. – СПб, 1852. – Т. IV–VI. – С.157–159.
23. Правда русская. Тексты (академическое издание). Т.1–3. – М.–Л., 1940, 1947, 1963.
24. Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) / Під ред. проф. Серафима Юшкова. – Київ: Видавництво НАН України, 1935. – 191 с.

Мельничук І.А. Княжеская власть в политической системе средневекового общества

Проанализирована общая схема подготовки и воспитания княжеского элитного слоя, характер княжеской власти и ее содержание. Раскрыты функции и типы совещательных и коллегиальных органов властных элит. Акцентировано внимание на законодательной деятельности князей.

Ключевые слова: княжеская власть, воспитание, совет, «двор», съезд князей, уставы, уставные грамоты.

Melnychuk, I.A. Princely power in the political system of medieval society

Analyzed the general scheme of the training and education princely elite layer, the nature of the prince's power and its maintenance. Disclosed the functions and types of consultative and collegial bodies of power elites. Special attention is paid to the legislative activities of the princes.

Key words: the princely power, education, advice, princely «court», the congress of princes, Statutes, regulation charters.